

Kafkasya'da Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine

İbrahim Telliöğlü*

Özet

Kafkasya, dünyanın üç kitadan oluştuğu düşünülen zamanlarda Asya ve Avrupa'nın geçiş yeri konumundaydı. Karadeniz'in kuzeyindeki düzlükler iki kıtayı birleştiren ara bölge gibiydi. Günümüzde dünyanın çok daha geniş bir yer olduğu öğrenilmesine rağmen bölgenin iki kıta arasındaki geçiş yeri olma konumu hâlâ devam etmektedir. Bu özelliği yüzünden tarihin ilk zamanlarından itibaren Kafkasya'da pek çok farklı topluluk görmek mümkündür. Hint-Avrupaî, İrani ve Turani kökenli halklar bu bölgede çok eski dönemlerden itibaren bir arada bulunabilmiştir. Kafkasya'nın çok uluslu yapısı günümüzde de varlığını korumaktadır.

Kafkasya XIX. yüzyılın ortalarından itibaren büyük güçlerin hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Bu rekabetin bir sonucu olarak bölgenin tarihi ve kültürünü sahiplenme eğilimi ortaya çıkmıştır. Avrupa'da yapılan çeviri faaliyetlerinde yöre kaynakları yabancı dillere aktarılırken tenkide tâbi tutulmadığından Orta Çağ tarihçilerinin dinî ve millî hislerin etkisiyle kaleme aldığı eserlerdeki iddialar günümüze taşınmıştır. Siyasi rekabetin tesiriyle günümüzde yazılan pek çok eserde Gürcü, Ermeni veya Türklerin bölgenin kadim halkı olduğu, uygarlık temelini attığı ileri sürülmüştür. Haliyle birbirinden çok farklı görüşler kaleme alınmıştır. Bu ideolojik ve kültürel zeminde Kafkasya'daki Türk varlığının ne zaman başladığı meselesiyle ilgili olarak da pek çok görüş ileri sürülmüştür.

Türkistan ve Türklükle bağlantıları konusunda son yıllarda ele geçen bilgi ve belgeleri görmezden gelen belirli çevreler bu varsayıma soğuk baksa da Kimmer ve İskitler, Kafkasya'da Türklüğün öncüleri olarak kabul edilmelidir. Onlardan önce bölgede Türk bulunduğuna dair iddiaların temeli bugün için zayıftır. Kıpçaklar bu topluluklardan sonra Kafkasya'ya gelen ikinci bir grup olarak kayıtlara geçmiştir. Hunlardan itibaren ise Kafkasya'daki Türk varlığını kesintisiz olarak takip etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Türk, Kimmer, İskit, Kıpçak, Hun.

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, telliogluibrahim@gmail.com. (ORCID ID: 0000-0002-6211-8114).
(Makale Gönderim Tarihi: 09.07.2017, Makale Kabul Tarihi: 21.09.2017).

On the Beginning of Turkish Existence in Caucasia

Abstract

Caucasia, when the earth was considered as three continents, was a passageway of Asia and Europe. The plains in the north of Black Sea were like an intermediate range combining two continents. Although it is learned today that the earth is a much larger place the district is still regarded as a passageway. Due to this quality it is possible to see many different societies in Caucasia since the beginning of the early history. Aryan, Iranian, Turanian origin people have been together in the region since ancient times. This multi-national structure of Caucasia is still available today.

Since the mid-19th century, Caucasia witnessed fight for hegemony between great powers. As a consequence of this rivalry, there has been a tendency to own the history and culture of the region. In the translations done in Europe the allegations, in the works historians that were done under patriotic and religious influences by middle age historians, were carried to modern days as the local resources weren't put to criticism while transferring foreign languages. By the effects of political rivalry, it is claimed that the Georgian, the Armenian or the Turkish people were the ancient people of the region and laid the base of civilization in the region. Thus there has been many different point of views. In this ideological and cultural base there has been many views as to when the Turkish existence in Caucasia started.

Although some specific circles, ignoring the information and documents about Turkistan and its relation with turkishness tend to disagree with this hypothesis, Cimmerians and Scythians should be regarded as pioneers of Turkish existence in the region. Before them, the claims of Turks in the region are rather weak. Kipchaks were recorded as a second group coming to the region. After Huns it is possible to pursue the existence of Turks in Caucasia continuously.

Key Words: Caucasia, Turk, Cimmerian, Scythian, Kipchak, Hun.

Adını İskitlerin verdiği "beyaz kar" isminden aldığı düşünülen¹ Kafkasya, kadim dünyanın en önemli merkezlerinden birisidir. Dünyanın Asya, Afrika ve Avrupa'dan müteşekkil bilindiği zamanlarda

¹ *Exploring the Caucasus in the 21st Century* (nşr. F. Companjen vd.), Amsterdam 2010, s. 13.

Kafkasya, batı etekleri Karadeniz'e, doğusu Hazar Denizi'ne açılan oldukça önemli bir yerdi. Kuzeyde sınırı oluşturan Kafkas dağları Apşeron yarımadasından Taman yarımadasına kadar uzanır. Derbent, Daryal gibi meşhur geçitlerle aşılabilen bu sıradağlar yanında en az onlar kadar meşhur Elbruz, Kazbek gibi yüce dağları vardır. Kür, Kuban, Terek nehirleri ise en bilinen akarsularıdır.² Hem ipek hem de kürk yolu arasında kalması bölgenin ticari kıymetini artırır. Tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış yörede pek çok toplumun izleri bulunur. Kafkasya'nın insanlık tarihindeki yerinde stratejik öneminin payı vardır. Doğu-batı arasındaki en mühim geçiş noktalarından birisi olan bölge üzerinde büyük güçlerin nüfuz çekişmesi günümüzde de sürmektedir. Terek üzerinden sıcak denizlere inmeye çalışan Ruslardan Don-Volga nehirlerini birleştirerek bölgedeki etkinliğini artırmaya çalışan Osmanlılara, Hazar havzasında güç elde etmeye çalışan İran'dan, Avrasya enerji hatlarını kontrol etmeye çalışan Amerikalılara kadar pek çok topluluk Kafkasya'da söz sahibi olmaya çalışmıştır. Bugün de bölge üzerinde büyük bir hâkimiyet mücadelesi vardır.³ Kafkasya tarih boyunca pek çok devlete ve topluma yurt olduğu halde özellikle Kuzey Kafkasya'da büyük bir devlet kurulmaması dikkat çekicidir. Bu bölge büyük göç yolları üzerinde bulunduğu için geniş kitlelerin geçiş alanı olması güçlü bir devletin ortaya çıkmasını engellemiş olmalıdır. İdil-Ural arası ise Türklerin batıya göç ederken en

² Ivan Golovin, *The Caucasus*, London 1854, s. 73-78. Klaproth'un Kafkasya ile ilgili araştırması ve seyahat notları bu konuda ilk önemli çalışma olması bakımından bilhassa zikredilmeye değerdir. Bkz. Julius Heinrich Klaproth, *Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse*, Paris 1827; *Voyage au Mont Caucase et en Géorgie, I*, Paris 1823.

³ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar*, İstanbul 2005; *Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya* (nşr. O. Yeşilot), İstanbul 2005; *Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya* (nşr. Y. Demirağ-C. Karayeli), Ankara 2006; *Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası* (nşr. M. T. Demirtepe), Ankara 2008; Kamer Kasım, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara 2009.

çok kullandığı güzergâhtır.⁴ Diğer yandan bölgede pek çok küçük kabilenin varlığı ilk Çağdan itibaren dikkat çeken bir husustur.⁵

Tarih boyunca Kafkasya'ya yerleşen topluluklardan birisi Türklendir. Türklerin Kafkasya'da ne zamandan beri bulunduğu meselesi günümüze kadar tartışılan bir konudur. Esasen bu konu sadece Türklerle alakalı değildir. Bölgede Gürcüler, Ermeniler, Abhazlar başta olmak üzere Kafkasya'da meskûn toplulukların hangi dönemden beri yörede yaşadıkları meselesi zaman zaman uluslararası problemlere yol açan bir tartışma konusudur.⁶ Öyle ki bu mesele sadece ilmi bir tartışma konusu olmaktan çıkmış kimlik oluşturma aracına dönüştürülmüştür. Uluslaşma aşamasındaki Kafkas halkları kendilerini bölgenin en eski halkı ilan ederek Kafkasya'daki varlıklarını kadim kılmanın peşindedirler. Böylece onlar ev sahibi olacak diğerleri misafir haline dönüşmüş olacaklardı. Ülkeleriyle üzerinde yaşayanlar arasında köklü bir bağ kurmayı hedefleyen bu ideolojinin altını doldurabilmek için tarih, mitoloji, dil-edebiyat ve antropoloji gibi bilim dallarını kullanarak bölgenin tarihi hakkında çeşitli eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Bu eserlerin önemli bir kısmı resmi yayın olarak⁷ neşredildiği için milli politikanın bir parçası haline gelmiş, ardından hazırlanan kitaplar onların çizdiği çerçevede bilgi üretmeye devam ettiği gibi okullarda okutulan ders kitapları da onlardan esinlenerek hazırlanmıştır. Neticede herkesin kendini Kafkasya'nın kadim halkı ilan ettiği bir vaziyet ortaya çıkmıştır.

⁴ Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, Ankara 2012, s. 251.

⁵ Pliny, *Natural History*, II (nşr. H. Rackham), London 1947, s. 351 vd; J. C. Catford, "Mountain of Tongues: The Languages of the Caucasus", *Annual Review of Anthropology*, 6 (1997), s. 283-314.

⁶ Bu konuda farklı görüşler için bkz. Charles Burney-David Marshall Lang, *The People of the Hills*, London 1971; Yuri Siharulidze-Alexandre Manvelişvili vd., *Trabzon'dan Abhazy'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1998; Ali İhsan Aksamaz, *Kafkasya'dan Karadeniz'e Lazların Tarihsel Yolculuğu*, İstanbul 1997; B. Ömer Büyüka, *Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar, İlk İnsanlık, Kafkas Gerçekleri, I-II*, İstanbul 1986.

⁷ Bu konuda bir örnek olarak bkz. Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia, *Gürcüstan Tarihi* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 2000.

Kafkasya tarihi hakkında günümüze kadar devam eden bir diğer problem bölgeyle ilgili hazırlanan ilk çalışmalarda yapılan bazı hataların günümüze kadar tekrarlanmasından kaynaklanmaktadır. Dünyada Kafkasya ile ilgili ilk önemli çalışmaları hazırlayan bilim adamları emsali bugün bile görülmeyen çok önemli eserlere imza atmışlardır. Daha XIX. yüzyılın başlarında Grapar Ermenicesi, Gürcüce, Süryanice gibi dilleri bilen uzmanlar yetiştiren batılı bilim çevreleri özellikle de Fransızlar, Kafkasya tarihi hakkında ilk çevirileri yapma önceliğini elde ettiği gibi ilk büyük araştırma eserlerinin de telif hakkını elde etmişlerdi. M. F. Brosset, V. Langlois, M. E. D. Dulaurier, M. J. Saint-Martin gibi bilim adamları Kafkasya tarihi araştırmalarında çđđır açmıştı.⁸ Bilhassa Ermeni ve Gürcü kaynaklarını Fransızcaya çevirerek bilim dünyasının ilgisini çeken bu âlimlerin bölgeyle ilgili olarak hazırladığı eserler de Kafkasya tarihinin başucu kitapları haline gelmiştir. Ancak onların

⁸ Marie-Félicité Brosset, *Chronique Géorgienne*, Saint Pétersburg 1830; *Documents Originaux sur Les Relations Diplomatiques de la Géorgie avec la France*, Paris 1832; *Matériaux pour Servir a l'Histoire de la Géorgie depuis l'an 1201 jusqu'en 1755*, Saint Pétersburg 1841; *Description Géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Waktoucht*, Saint Pétersburg 1842; *Histoire de la Georgie, I*, Saint-Petersburg 1849; *Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie Exécuté en 1847-1848 sous les Auspices du Prince Vorontzof*, Saint Pétersburg 1851; *Additions et Éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie*, Saint Pétersburg 1851; *Inscriptions Géorgiennes*, Saint Pétersburg 1864; Stephannos Orbelian, *Histoire de la Siounie, I-II* (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1864-1866; *Histoire Chronologique par Mkhithar d'Airivank* (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1869; Oukhtanes D'Ourha, *Histoire en Trois Parties* (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1870; *Histoire d'Arménie par le Vartabet Kiracos de Gantzac* (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1871; *Table Chronologique, Collection d'Historiens Arméniens, I-II* (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1876; Victor Langlois, *Numismatique de la Géorgie au Moyen Age*, Paris 1852; *Numismatique de l'Arménie au Moyen Age*, Paris 1855; *Numismatique Générale de l'Arménie*, Paris 1859; *Numismatique de l'Arménie dans l'Antiquité*, Paris 1859; *Extrait de la Chronique de Sembad* (nşr. V. Langlois), Saint Pétersburg 1862; *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, I-II*, Paris 1869; M. E. Dulaurier, *Bibliothèque Historique Arménienne, Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la Continuation de Gregoire le Pretre Jusqu'en 1162*, Paris 1858; *Recherches sur la Chronologie Arménienne, I*, Paris 1859; *Recueil des Historiens des Croisades, I, Documents Arméniens* (nşr. E. Dulaurier), Paris 1869; M. J. Saint-Martin, *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, I-II*, Paris 1818-1819; *Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VI* (nşr. M. J. Saint-Martin), Paris 1841; vb.

yaptığı bu büyük hizmetin yanı sıra çevirisini yaptıkları eserleri tenkide tâbi tutmama gibi bir hataları da olmuştur. Böylece Ermeni ya da Gürcü kaynaklarındaki mitolojik bilgiler ya da milli/dinî hislerin tesirinde yazılmış tarihî kayıtlar günümüze kadar ulaşmıştır.⁹ Kaynak tenkidi yapma ihtisasına sahip olmayanlar bu bilgilerden yola çıkarak Kafkasya tarihi hakkında birbirinden çok farklı birikimlere sahip olabilmektedir. Ortaçağ kaynaklarının çoğunda görülen abartmalar, kendini beğenici yaklaşımlar eleştirilmediği için bugüne kadar aynı haliyle ulaşmış, her tarihinin kendilerini öne çıkaran tarih yazımı anlayışının tesiri günümüzde de etkisini hissettirmiştir. Haliyle tarih okuyucuları ellerindeki kaynağın türüne göre Kafkas halklarının her birini bölgenin otokton ahalisi, kadim kültürünün banisi, medeniyet tarihinin temeli sayabilir. Bilhassa Ermeniler, Gürcüler ve Türkler arasındaki kadimlik kavgası günümüzde de olanca hızıyla devam etmektedir. Kafkasya'daki Türk varlığının başlangıcı meselesini bu çerçevede ele almak gerekir.

Türkler her gittikleri yere geleneklerini de götürmüşlerdir. Bunlar içerisinde en yaygın olanı mağara resimleri ve yazıtlardır. Mağara resimlerindeki yapılaş üslubundan onun Türklere ait olup olmadığını anlamak mümkündür. Hayvan üslubu kullanan Türkler genellikle yaban keçisi, pars gibi hayvan resimleri çizer, yaygın olarak avlanan süvarileri resmederler. Bu özelliklere sahip bir resim görüldüğünde Türklere ait olduğuna dair güçlü bir kanaat oluşur. Aynı şekilde Türkler yazıt dikme geleneklerini de Sibiry'a'dan Doğu Avrupa'ya gittikleri her yere götürmüşlerdir.¹⁰ Bu yerler arasında Kafkasya da vardır.¹¹ Runik yani sır olarak adlandırılan alfabeyi başka topluluklar da kullandığı için zaman zaman bazı yazıtların kökeni konusunda tartışma çıkabilmektedir.

⁹ Örnek olarak bkz. Baron August von Hazthausen, *The Tribes of the Caucasus*, London 1855; Louis Moser, *The Caucasus and its People*, London 1856; D. Ghambashidze, *The Caucasus*, London 1918; James Issaverdens, *Armenia and the Armenians*, Venice 1874; George H. Filian, *Armenia and her People*, Hartford 1896; Jacques de Morgan, *The History of the Armenian People*, Boston 1918; Johnson Dixon, *The Armenians*, Blackburn 1916; Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, London 1989; Razmik Panossian, *The Armenians*, London 2006; vb.

¹⁰ Servet Somuncuoğlu, *Taştaki Türkler*, İstanbul 2008.

¹¹ İsmail Doğan, *Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazılar*, Ankara 2000.

Bununla birlikte Kafkasya'daki yazıtlar Göktürk alfabesiyle yazılmıştır. Haliyle başkalarına ait olma ihtimali yoktur. Ancak bu yazıtların ne zaman dikildiği tespit edilemediği için onları diken Türklerin bölgede ne zaman yaşadığını söylemek mümkün değildir.

Kafkasya'ya ilk gelen Türklerle ilgili olarak Subaruları ve Sümerleri esas alan bazı görüşler vardır. Bu konuda yapılan çalışmalarda her iki topluluğun Mezopotamya'nın yerli ahalisi olmadığı, buraya göç ettiğini öngörenler özellikle dil ve mitoloji özelliklerine dayanılarak Türklerin Kafkasya ve Mezopotamya'nın en eski halkı, Türklüğün bölgenin kadim kültürü olduğu iddiaları ileri sürülmektedir. Subarular ile bugünkü Azerbaycan ve güneyinin beş bin yıldan fazla bir zamandır Türk yurdu olduğunu varsayanlar ölü dillerde yazılan metinler üzerinden yeni okuma teklifleri yaparak bir sonuca ulaşmaya çalışmaktadır.¹² Ancak bu metinler üzerinde okuma teklifi yapanların bu diller üzerindeki uzmanlık seviyesi, dönemin coğrafi terimlerine ve Türkçeye hâkimiyeti gibi hususlar yapılan değerlendirmeleri sağlıklı kılmaktadır. Mesela bir başka dilden Türkçeye geçmiş, bugün kullanılmakla birlikte İlk Çağda Türkler tarafından bilinmeyen kelimelerden, isimlerden ve özellikle de yer isimlerinden hareketle eski tarihi metinlerle Türkleri bağdaştıranlar, tarihî temelden yoksun iddialarda bulunabilmektedir. Özellikle eski metinlerdeki topluluk ve yer isimlerinden çeşitli sonuçlar çıkarmaya çalışanlar tarih yazarken oldukça mesnetsiz varsayımlar ileri sürebilmektedir. Herkes baktığı açıdan aynı metin üzerinde farklı değerlendirme yapabilmekte haliyle sübjektiflik artabilmektedir. Bu tehlike saklı kalmak kaydıyla ölü diller üzerinde ihtisas sahibi araştırmacıların tarihin ve Türk tarihinin seyrini değiştirebilecek metinleri değiştirebilecek güce sahip olduklarını vurgulamakta yarar vardır. Ancak Subaruların Türklüğü ile iddiaların bu anlamda biraz daha desteğe özellikle de arkeolojik ve etnolojik dayanağa ihtiyacı vardır.

Subarularla Kafkaslardaki Türk varlığını başlatan görüşler Sümerlerle birlikte devam eder. Esasında Sümerlerin kimliği meselesi Avrupa'da çok ilgi gören bir konudur. Meselenin ilmî kısmının yanı sıra

¹² Firidun Ağasioğlu Celilov, "Qədim Subar Türkleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14 (2000), s. 279-284.

pek çok toplum dünyanın ilk büyük medeniyetlerinden birisini kuran bu İlk Çağ topluluğu ile aralarında bağ kurmaya çalıştığı için Sümer araştırmalarının popülaritesi artmıştır. Haliyle Sümerlerle ilgili bilgi ve belgeler Subarulardan daha fazla olduğu için bu konudaki tartışmalar da diğerinden daha azdır. Sümer araştırmaları sırasında Sümercenin çözülmeye başlamasından sonra bu dildeki her üç kelimedenden birinin Türkçe olması Sümerlerin kimliği meselesinde önemli bir aşama olmuştur.¹³ Hatta bunun ortaya çıkmasından sonra Sümer araştırmalarında hissedilir bir azalma olmuştur. Zira Sümer çalışmalarını başlatan topluluklar ile Sümerler arasında bir bağ kurulamazken hiç öngörülemez bir şekilde Türklerle bir ilişki ortaya çıkmıştır. Böylece Sümerlerin Türklerle bağlantısı meselesinde gidişatı değiştiren bir sonuç ortaya çıkmıştır. Çünkü o zamana kadar Sümerlerin Türk olduğu ile ilgili yazılan eserler daha çok kültürel ya da mitolojik benzerlikler üzerinde durmaktaydı.¹⁴ Ancak Sümercenin çözülmesiyle birlikte daha önceki deliller somutlaşmaya başladı. Bununla birlikte günümüz itibarıyla eldeki tarihî deliller Sümerlerin Türk olduğunu söylemeye yetecek miktara ulaşmamıştır. Mitolojiye ya da kelime benzerliklerine dayanarak tarih yazmak itibar görece bir yaklaşım değildir. Haliyle Sümerlerin Türklüğü ile başlayan önermelerin ulaşacağı sonuçlar da tartışmaya açıktır.

Kafkasya'daki Türklüğün başlangıcını Kimmerlere dayandıran tarih görüşü son yıllarda etkisini artırmaktadır. Özellikle bazı Türk tarihçiler onları Türk sayarken oldukça rahat davranabilmektedir.¹⁵ Esasında Kimmer meselesi tarihçileri uzun süre meşgul eden bir meseledir. İlk Çağda Çin Seddi'nden Doğu Avrupa'ya kadar uzanan bölgedeki

¹³ Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türkçenin Yaşı Meselesi*, Ankara 2011.

¹⁴ Reşat Ekrem Koçu, *Sümer Türkleri*, İstanbul 1933; Arın Engin, *Sümer Türkleri*, İstanbul 1968; Muazzez İlmiye Çığ, *Sümerliler Türklerin Bir Koludur*, İstanbul 2013; vb.

¹⁵ Firdun Ağasıoğlu Celilov, *Qadim Türk Eli Saqa-Qamar Boyları*, Bakı 2006.

faaliyetleri ile dikkat çeken¹⁶ bir topluluk olan Kimmerler pek çok halkla temas etmiş, o yüzden çeşitli kaynaklarda kendinden bahsedilmiş bir toplumdur. Bu kaynaklarda herkes Kimmerlere kendi açısından baktığı için o kadar farklı değerlendirmeler ortaya çıkmıştır ki arkeolojik buluntular ele geçene kadar bu topluluğun kimliği hakkında bir genel kanaat oluşmamıştır. Kimmerlerin Ermeni, Trak, Kelt, İranlı ya da Bulgarlarla ilişkilendirildiği göz önünde tutulursa ne kadar farklı değerlendirmeler yapılabildiği anlaşılabilir.¹⁷ Ancak son yıllarda ele geçen arkeolojik buluntular Kimmer meselesini aydınlığa kavuşturacak mahiyettedir. Kimmerlerden kalan arkeolojik malzemelere bakılırsa onlar, Orta Asya kurgan kültürünün temsilcisidir. Türk kültürünün en belirgin özelliklerinden birisi olan konar-göçer kültürü MÖ 1800-1700'lerden itibaren göç ettikleri batıdaki yerlere taşıyan topluluk olan Kimmerleri Ural-Altay kökenli bir topluluk saymak bugün için en akılcı yoldur.¹⁸ Volga-Ural arasından elde edilen MÖ 1300-1200 dönemlerine ait buluntular¹⁹ bu konuda çok açık delil olarak kabul edilebilir. Ancak bütün bulgulara rağmen dünyada Kimmerlerin Türklükle bağlantılarının halen kabul görmediğini de özellikle vurgulamak gerekir.²⁰

¹⁶ Károly Czeplédy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri* (nşr. E. Çoban), İstanbul 1998, s. 13 vd.

¹⁷ Hermann Sauter, *Studien zum Kimmerierproblem*, Bonn 2000; Anne Katrine Gade Kristensen, *Who Were the Cimmerians and Where did They Come From?* (nşr. J. Laessøe), Copenhagen 1988; vb.

¹⁸ Kimmerlerin Türklükle bağlantısı hakkındaki bilgi ve belgeler için bkz. M. Taner Tarhan, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", *VII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler, III*, Ankara 1979, s. 355-369; "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983) Bildirileri*, Ankara 1984, s. 109-120; "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmer ve İskitler", *Türkler, 1*, Ankara 2002, s. 598-611.

¹⁹ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (nşr. M. R. Uzmen), İstanbul 1980, s. 22 vd.

²⁰ Dünyada Türk tarihinin ilk dönemiyle ilgili olarak belirli çevrelerin XVIII. yüzyıl mantığıyla hareket ettikleri dikkat çekmektedir. E. Chavannes'ın *Document sur la Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*'yı yazdığı zamanlarda (Paris 1903) Türk tarihi hakkında bilgi ve belge o kadar azdı ki haliyle Çin kaynaklarında bahsi geçen kuzey batıdaki göçebelere Çinlilerin verdiği isimle hitap edilmekteydi. Tarihçiler uzun süre Hunların ve onların devamı olan Akhun, Tabgaç ve Avrupa Hunlarının kim olduğu meselesiyle

Kafkasya'daki Kimmerlerle ilgili kaynaklar onları Gomer isminden türemiş adlarla anarlar. Gomer, Tevrat kaynaklı bir isimdir.²¹ Tufandan sonrasının anlatıldığı Tekvin kısmında Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in oğullarından birisinin ismi olan Gomer, Kimmerler için kullanılan bir isim olmuştur. Kimmerlerin Kafkasya'daki varlığından ilk bahseden Asur kaynakları onları Gimirri adıyla kaydederken²² bu topluluğun bölgedeki faaliyetlerinden en çok söz eden Ermeni tarihçileri de onları Gomer, Gimir, Kamir, Gamr gibi adlarla anar.²³ Esasen bu isimlendirme bile Kimmerlerin Türklükle irtibatı konusunda dikkate alınması gereken bir husustur.

Kimmerlerin Kafkasya'da gözükmesi MÖ VIII. yüzyıl sonlarına denk gelir.²⁴ Kafkasların güneyine yönelen Kimmer akınlarından ilk etkilenen yer Kolhis krallığı olmuştur. Gürcistan'ın batı kesimindeki büyük bir medeniyet sahasında kurulan bu krallık Kimmer göçüne karşı duramamış ve yıkılmıştır.²⁵ Bu olaydan sonra Gürcistan ahalisi dağlık alana saklanarak kendilerini korumaya çalışmıştır.²⁶ Gürcülere dağlı

uğraştı. [Bkz. Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973; Gyula Nemeth, *Attila ve Hunları* (nşr. Ş. Baştav), Ankara 1982; Kürşat Yıldırım, "Erken Tabgaç (Toba) Tarihinin Ana Hatları", *Turkish Studies*, 7/3 (Summer 2012), s. 2711-2738.] R. Giraud gibi bazı dilciler Orhun abideleri II. Göktürk kağanlığı dönemine ait olduğu için ilk Göktürk devletine Türk demeyi bile mahzurlu görmekteydi. [Bkz. Rene Giraud, *Göktürk İmparatorluğu* (nşr. İ. Mangaltepe), İstanbul 1999.] Ancak bugün bu konularda bilgi ve belge o kadar arttı ki pek çok mesele aydınlığa kavuştu. Bununla birlikte belirli ilim çevreleri hala Hunların Türklüğünü kabul etmeye yanaşmamaktadır. [Bkz. *Erken İç Asya Tarihi* (nşr. D. Sinor), İstanbul 2000.] Böyle bir ortamda bu grupların Kimmerler gibi İlk Çağ toplulukların Türklükle münasebeti konusundaki delilleri görmezlikten gelmeleri şaşırtıcı değildir.

²¹ Kitabı Mukaddes, Tekvin Bap 10.

²² Georges I. Bratianu, *La Mer Noire*, München 1969, s. 62.

²³ Joseph Sandaljian, *Histoire Documentaire de l'Arménie, I*, Rome 1917, s. 370; V. Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, II*, s. 24 vd.

²⁴ E. H. Minns, "The Scythians and Northern Nomads", *The Cambridge Ancient History, III*, Cambridge 1970, s. 188

²⁵ Y. Siharulidze-A. Manvelişvili vd., *Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, s. 43.

²⁶ W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1971, s. 17.

denmesinin ardında yatan sebep böylece ortaya çıkmıştır. Kimmer ve İskit akınları sonucu Asur, Urartu ve Babil devletlerinin çökünce Medlerin yükselmeye başladığı dönemde Uplis-tsikhe ilk şehirlerini kurmuş olan²⁷ Gürcüler tarih kaynaklarında kendilerinden söz ettirmeye başlar.²⁸

Kimmerleri takip ederek Kafkasya'ya gelen İskitler, bölge tarihinde derin izler bırakan bir topluluktur. İskit tarihi ve kültürü yakın zamana kadar tarihçilerin en çok ilgi gösterdiği konular arasında yer almaktadır.²⁹ Bu araştırmalar sonucu İskitlerin İranî bir topluluk olduğu kanaati yaygınlık kazanmıştı. Ancak bugün anayurtlarının Türkistan olduğu anlaşıldı. Son yıllarda ele geçen bilgi, belge ve buluntulardan İskitlerin Türk olduğu düşüncesi yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Hâlihazırda elde olan bilgi ve belgelerden din, gelenek-görenek ve sanat bakımından Türklerle büyük benzerlik gösterdikleri ortaya çıktı. O yüzden onları Türklüğün öncüsü olarak kabul eden görüşler güçlenmektedir. Dünyada hala onların İranî bir topluluk olduğu yargısında önemli bir değişim olmasa da günümüzde Türk tarihçiler arasında İskitleri Türk olarak kabul edenlerin sayısı artmaya başlamıştır.³⁰

²⁷ C. Burney-D. Marshall Lang, *The People of the Hills*, s. 183, 194.

²⁸ Richard N. Frye, *The Heritage of Persia*, London 1962, s. 66.

²⁹ John Pinkerton, *A Dissertation on the Origin and Progress of the Scythians or Goths*, London 1787; Tamara Talbot Rice, *The Scythians*, London 1961; Michael Mitchiner, *Establishment of the Scythians in Afghanistan and Pakistan*, London 1976; A. K. Narain, *The Earliest Sakas of South Asia*, 1998; Esther Jacobson, *The Art of the Scythians*, Leiden 1995; Renate Rolle, *The World of the Scthians* (nşr. F. G. Walls), Berkeley 1989; vb.

³⁰ M. Taner Tarhan, "İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XXIII (1969), s. 145-180; Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Konya 1987; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993; Ayhan Balaban, *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006; Rukiye Öztürk, *Grek ve Latin Kaynaklarına Göre İskit, Sarmat ve Avrupa Hunlarında Askeri Kültür (MÖ. V. YY-MS. VI. YY)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007; vb.

İskitlerin Kafkasya'daki varlığı hakkında bölge kaynaklarında çok açık bilgiler yer alır. MÖ IX. yüzyılda çeşitli gruplar halinde Türkistan'dan batıya doğru göç etmeye başlayan³¹ İskit öncüleri Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklere kadar ilerlemişti.³² Ancak Kafkasya'da asıl etkili olan grup Kimmerleri takip ederek bölgeye gelenlerdir. Ermeni kaynaklarında sabit olduğu üzere MÖ 665'ten itibaren Kür Nehri'nin doğu yakasını ele geçiren İskitler burayı yurt tutmuştu. Bu tarihten sonra bölge Sakasen (Gogaren³³) olarak anılmaya başlanmıştır.³⁴ Yaklaşık 150 yıl sonrasına ait bir kayıttan buradaki İskit hâkimiyetinin hala devam ettiği öğrenilmektedir.³⁵ Kür vadisine yerleşenler burada bulunan halklarla karışmışlarsa da bölgenin çeşitli kesimlerine verdikleri Uplis-tzikhe (Uplis kalesi), Mtzkheka (Mtzkhetos'un yeri), Sa-mtzkhe (Mtzkhetos'un toprağı) gibi yer isimleri hala yaşamaktadır.³⁶ Ermeni kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla İskit hâkimiyetinin kuzeydeki sınırı Derbend geçidine kadar ulaşmıştı.³⁷ Buralardaki İskit hâkimiyeti bölgenin antropolojik yapısını etkileyecek kadar derin oldu.³⁸ Persler Gürcistan'ın doğu kesimini ele

³¹ Ekber N. Necef-Ahmet Anna Berdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul 2003, s. 66.

³² R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 26.

³³ Asur kitabelerinde Gogu yahut Gog olarak yazılan İskit kralının adına izafeten bu bölgeye Gogaren de denmektedir. Bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, I*, İstanbul 1981, s. 166.

³⁴ Joseph Sandalgian, *Histoire Documentaire de l'Arménie, I*, Rome 1917, s. 253, 364.

³⁵ Ksenophon, *Anabasis* (nşr. T. Gökcöl), İstanbul 1984, s. 139

³⁶ W. E. D. Allen, "The March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal*, LXXIV, (1929), s. 152.

³⁷ S. Orbelian, *Histoire de la Siounie, II*, s. 172 vd.

³⁸ M. Vivient de Saint-Martin, *Etudes de Geographie Ancienne et D'Ethnographie Asiatique, I*, Paris 1850, s. 24.

geçirerek buradaki İskit hâkimiyetine son verse de³⁹ kuzeydeki İskit varlığını MÖ III. yüzyıl ortalarına kadar takip etmek mümkündür.⁴⁰

Kimmer ve İskitlerin Türk olduğu tezinden hareket edilirse Kafkasya'daki Türk varlığını MÖ VIII. yüzyılda başlatmak mümkündür. Ancak bu iki topluluğun Türklükle münasebetine hala batıda soğuk bakılmaktadır. Ele geçen yeni kanıtlara rağmen batılı tarihçiler bunlara bakarak fikirlerini yenileme ihtiyacı hissetmemektedirler. Ancak Kıpçakların Kafkasya'daki varlığına dair kayıtlar tevil götürmez haldedir. Kıpçakların bölgede bulunduğuna dair bilgi bulunan kaynak Anonim Gürcü Kroniği *K'art'lis Chovreba*'dır. Bu eser XVIII. asırda Kral Vakhtang'ın emri ile toplatılmış olup anonim hale gelen bilgilerle Gürcü kilisesinin kayıtlarının birleşmesinden oluşmaktadır. Kitap en eski çağlardan 1469'a kadar Gürcülerin tarihini konu edinir. *Gürcistan'da Gündelik Hayat* isimli bu eser aynı zamanda Türk tarihi hakkında da çok önemli bir kaynaktır. İlk Çağdan itibaren Kafkasya'ya yerleşen Türkler hakkında başka kaynaklarda yer almayan oldukça özgün kayıtlar içerir. İşte bu bilgilerden birinde, MÖ 339'da Makedonyalı İskender'in orduları Kafkasları ele geçirmek üzere bölgeye yöneldiğinde Çoruh Nehri ile Tiflis arasında Kıpçaklarla karşılaştığı yazılıdır. Kıpçaklar o kadar güçlüdür ki Makedonyalılar onlarla uzun süre mücadele ettikten sonra ilerlemesini sürdürebilmiştir.⁴¹ Bu kayıt pek çok bakımdan önemlidir. İlk olarak Kıpçakların tarihi hakkındaki en eski kayıttır. Zira VIII. yüzyıldan önceki durumu hakkında kaynaklarda çok bilgi yer almayan Kıpçakların MÖ IV. yüzyılda var olduğu öğrenildi. Diğer yandan Kafkasya'daki Türk varlığının bilinenden çok öncelere dayandığı Gürcülerin rivayetiyle bilinmiş oldu. Son olarak o zamanlarda da bir Türk grubunun tıpkı Selçuklular zamanında olduğu gibi çok kalabalık bir şekilde Çoruh boylarından Tiflis'e kadar olan geniş alanı kapladığı öğrenildi.

³⁹ Y. Siharulidze-A. Manvelişvili vd., *Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri*, s. 43.

⁴⁰ L. N. Gumilëv, *Hunlar* (nşr. A. Batur), İstanbul 2002, s. 61.

⁴¹ M. Brosset, *Gürcistan Tarihi* (nşr. H. D. Andreasyan-E. Merçil), Ankara 2003, s. 16 vd.

Sonuçta eldeki bilgi ve belgelerden Kafkasya'daki Türk varlığını Kimmerlerle birlikte başlatmak en akılcı yol gibi gözükmetedir. Kimmer öncesi dönemde Türklerin bölgede bulunduğuna dair varsayımlar yeterli delillere sahip değildir. Hazar'ın kuzeyinde bulunan İdil-Ural bölgeleri arasındaki göç yolunu ilk kullanan Kimmer akıncıları ile birlikte Kafkasya'da gözükmeye başlayan Türkistanlı topluluklar, bölgenin siyasi ve etnik çehresini büyük ölçüde değiştirmişlerdir. Kimmer akınları Kolhis krallığının yıkılmasına sebep olurken İskit akınları sonucu Urartu ve Asur devletlerinin ortadan kalkması Kafkasyalı bazı toplulukların da tarih sahnesine çıkmasına zemin hazırlamıştır. Daha önce Asur devletinin içerisinde yer alırken kaynakların dikkatini çekmeyen Ermeni ve Gürcüler, Medlerin bölgeye hâkim olmasından sonra isimleri duyulan topluluklar olmuşlardır. Kimmerler Anadolu'ya yöneldiği için Kafkasya'yı bir geçiş güzergâhı olarak kullansa da İskitler bölgede kalıcı olmuşlardır. Kaynaklar Kür nehrinden itibaren İskitlerin bölgede var olduğuna dair kayıtlarla doludur. Bununla birlikte MÖ III. yüzyıldan itibaren İskit ismi yavaş yavaş unutulmaya başlanacak ve onların yerini başka topluluklar alacaktır.

Kafkasya'daki İskit hâkimiyetinin sonlanmaya başladığı zamanlarda bir başka Türk topluluğun Güney Kafkasya'da oldukça geniş bir alana hâkim olduğu Gürcülere ait kayıtlardan öğrenilmektedir. MÖ 339'da Çoruh boylarından Tiflis'e kadar uzanan bölgeyi yurt tutan Kıpçaklar, Kafkasya'ya gelen ilk Türklerin son halkası olarak tarihteki yerini almıştır. IV. yüzyılın ortalarında İdil boylarına ulaşan Hunlarla birlikte Kafkasya'daki Türk varlığı yeniden başlayacak ve günümüze kadar kesintisiz olarak devam edecektir.

Kaynaklar

Aksamaz, Ali İhsan, *Kafkasya'dan Karadeniz'e Lazların Tarihsel Yolculuğu*, İstanbul 1997.

Allen, W. E. D., *A History of the Georgian People*, London 1971.

-----, "The March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal*, LXXIV, (1929), s. 135-159.

Aydın, Mustafa, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar*, İstanbul 2005.

Balaban, Ayhan, *İskit, Hun ve Göktürklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

Berdzenişvili, Nikoloz-Simon Canaşıa, *Gürcüstan Tarihi* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 2000.

Bratianu, Georges I., *La Mer Noire*, München 1969.

Brosset, Marie-Félicité, *Additions et Éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie*, Saint Pétersburg 1851.

-----, *Chronique Géorgienne*, Saint Pétersburg 1830.

-----, *Description Géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Waktoucht*, Saint Pétersburg 1842.

-----, *Documents Originaux sur Les Relations Diplomatiques de la Géorgie avec la France*, Paris 1832.

-----, *Histoire de la Georgie, I*, Saint-Petersburg 1849.

-----, *Matériaux pour Servir a l'Histoire de la Géorgie depuis l'an 1201 jusqu'en 1755*, Saint Pétersburg 1841.

-----, *Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie Exécuté en 1847-1848 sous les Auspices du Prince Vorontzof*, Saint Pétersburg 1851.

-----, *Inscriptions Géorgiennes*, Saint Pétersburg 1864.

Burney, Charles-David Marshall Lang, *The People of the Hills*, London 1971.

Büyüka, B. Ömer, *Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaradılışlar, İlk İnsanlık, Kafkas Gerçekleri, I-II*, İstanbul 1986.

Catford, J. C., "Mountain of Tongues: The Languages of the Caucasus", *Annual Review of Anthropology*, 6 (1997), s. 283-314.

Celilov, Firidun Ağasioğlu, "Qədim Subar Türkleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14 (2000), s. 279-284.

-----, *Qədim Türk Eli Saqa-Qamər Boyları*, Bakı 2006.

Chavannes, E., *Document sur la Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris 1903.

Czeglédý, Károly, *Bozkır Kavimlerinin Dođu'dan Batı'ya Göçleri* (nşr. E. Çoban), İstanbul 1998.

Çiğ, Muazzez İlmiye, *Sümerliler Türklerin Bir Koludur*, İstanbul 2013.

de Morgan, Jacques, *The History of the Armenian People*, Boston 1918.

de Saint-Martin, M. Vivient, *Etudes de Géographie Ancienne et D'Ethnographie Asiatique, I*, Paris 1850.

Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya (nşr. O. Yeşilot), İstanbul 2005.

Dixon, Johnson, *The Armenians*, Blackburn 1916.

Doğan, İsmail, *Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazılar*, Ankara 2000.

Dulaurier, M. E., *Bibliothèque Historique Arménienne, Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la Continuation de Gregoire le Pretre Jusqu'en 1162*, Paris 1858.

-----, *Recherches sur la Chronologie Arménienne, I*, Paris 1859.

Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993.

Engin, Arın, *Sümer Türkleri*, İstanbul 1968.

Erken İç Asya Tarihi (nşr. D. Sinor), İstanbul 2000.

Exploring the Caucasus in the 21st Century (nşr. F. Companjen vd.), Amsterdam 2010.

Extrait de la Chronique de Sembad (nşr. V. Langlois), Saint Pétersburg 1862.

Filian, George H., *Armenia and her People*, Hartford 1896.

Frye, Richard N., *The Heritage of Persia*, London 1962.

Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya (nşr. Y. Demirağ-C. Karayeli), Ankara 2006.

Ghambashidze, D., *The Caucasus*, London 1918.

Giraud, Rene, *Göktürk İmparatorluğu* (nşr. İ. Mangaltepe), İstanbul 1999.

Golovin, Ivan, *The Caucasus*, London 1854.

Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu* (nşr. M. R. Uzman), İstanbul 1980.

Gumilëv, L. N., *Hunlar* (nşr. A. Batur), İstanbul 2002.

Histoire Chronologique par Mkhithar d'Airivank (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1869.

Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VI (nşr. M. J. Saint-Martin), Paris 1841.

Histoire d'Arménie par le Vartabet Kiracos de Gantzac (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1871.

Issaverdens, James, *Armenia and the Armenians*, Venice 1874.

Jacobson, Esther, *The Art of the Scythians*, Leiden 1995.

Karatay, Osman, *Türklerin Kökeni*, Ankara 2012.

Kasım, Kamer, *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, Ankara 2009.

Klaproth, Julius Heinrich, *Tableau Historique, Géographique, Ethnographique et Politique du Caucase et des Provinces Limitrophes entre la Russie et la Perse*, Paris 1827.

-----, *Voyage au Mont Caucase et en Géorgie, I*, Paris 1823.

Koçu, Reşat Ekrem, *Sümer Türkleri*, İstanbul 1933.

Konukçu, Enver, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973.

Kristensen, Anne Katrine Gade, *Who Were the Cimmericians and Where did They Come From?* (nşr. J. Laessøe), Copenhagen 1988.

Ksenophon, *Anabasis* (nşr. T. Gökcöl), İstanbul 1984.

Langlois, Victor, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, I-II*, Paris 1869.

-----, *Numismatique de la Géorgie au Moyen Age*, Paris 1852.

-----, *Numismatique de l'Arménie au Moyen Age*, Paris 1855.

-----, *Numismatique de l'Arménie dans l'Antiquité*, Paris 1859.

-----, *Numismatique Générale de l'Arménie*, Paris 1859.

Memiş, Ekrem, *İskit'lerin Tarihi*, Konya 1987.

Minns, E. H., "The Scythians and Northern Nomads", *The Cambridge Ancient History, III*, Cambridge 1970, s. 187-205.

Mitchiner, Michael, *Establishment of the Scythians in Afghanistan and Pakistan*, London 1976.

Moser, Louis, *The Caucasus and its People*, London 1856.

Narain, A. K., *The Earliest Sakas of South Asia*, 1998.

Necef, Ekber N.-Ahmet Anna Berdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, İstanbul 2003.

Nemeth, Gyula, *Attila ve Hunları* (nşr. Ş. Baştav), Ankara 1982.

Orbelian, Stepannos, *Histoire de la Siounie, I-II* (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1864-1866.

Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası (nşr. M. T. Demirtepe), Ankara 2008.

Oukhtanes D'Ourha, *Histoire en Trois Parties* (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1870.

Öztürk, Rukiye, *Grek ve Latin Kaynaklarına Göre İskit, Sarmat ve Avrupa Hunlarında Askeri Kültür (MÖ. V. YY-MS. VI. YY)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Panossian, Razmik, *The Armenians*, London 2006.

Pinkerton, John, *A Dissertation on the Origin and Progress of the Scythians or Goths*, London 1787.

Pliny, *Natural History, II* (nşr. H. Rackham), London 1947.

Recueil des Historiens des Croisades, I, Documents Arméniens (nşr. E. Dulaurier), Paris 1869.

Rice, Tamara Talbot, *The Scythians*, London 1961.

Rolle, Renate, *The World of the Scythians* (nşr. F. G. Walls), Berkeley 1989.

Saint-Martin, M. J., *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, I-II*, Paris 1818-1819.

Sandalgian, Joseph, *Histoire Documentaire de l'Arménie, I*, Rome 1917.

Sauter, Hermann, *Studien zum Kimmerierproblem*, Bonn 2000.

Siharulidze, Yuri-Alexandre Manvelişvili vd., *Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri* (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1998.

Somuncuoğlu, Servet, *Taştaki Türkler*, İstanbul 2008.

Suny, Ronald Grigor, *The Making of the Georgian Nation*, London 1989.

Table Chronologique, Collection d'Historiens Arméniens, I-II (nşr. M. Brosset), Saint Pétersburg 1876.

Tarhan, M. Taner, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983) Bildirileri*, Ankara 1984, s. 109-120.

-----, "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", *VII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler, III*, Ankara 1979, s. 355-369.

-----, "İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, XXIII* (1969), s. 145-180.

-----, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmer ve İskitler", *Türkler, 1*, Ankara 2002, s. 598-611.

Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, I*, İstanbul 1981.

Tuna, Osman Nedim, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türkçenin Yaşı Meselesi*, Ankara 2011.

Von Hazthausen, Baron August, *The Tribes of the Caucasus*, London 1855.

Yıldırım, Kürşat, "Erken Tabgaç (Toba) Tarihinin Ana Hatları", *Turkish Studies, 7/3* (Summer 2012), s. 2711-2738.